

Németh István

Európa újjárendezése a Párizs-környéki békekonferenciákon (1919–1920)

Az 1919. január 18-án megkezdődött Párizs-környéki békekonferencián 32 állam képviseltette magát; hiányoztak a központi hatalmak és Szovjet-Oroszország. A nagyszámú résztvevő már önmagában véve is nehézkessé tette a konferenciát, amelyet a nagy- és kisebb hatalmak ellentéte is megterhelt. Ehhez társultak a nagyhatalmak eltérő politikai érdekei és békecéljai.

A Párizs-környéki békeszerződések a konferencia résztvevőinek kompromisszumaként születtek. Wilson 1918. januári 14 pontos kongresszusi üzenete és kiegészítő nyilatkozatai Amerika igényét jelezték a világ és Európa sorsának befolyásolására, mintegy az októberi orosz forradalom új világpolitikai elveire válaszolva. Wilson béketerve Párizsban állandóan ütközött az európai hatalmak békeelképzeléseivel, mert főbb pontjaiban keresztezte a háború alatti titkos szerződéseiket. Georges Clemenceau, a francia köztársasági-demokrata nacionalizmus képviselőjében csak a Németországgal szembeni biztonságot tartotta szem előtt, s ennek a szolgálatába állította rajnai politikáját, kelet-európai politikájával együtt. Lloyd George, az utolsó nagy angol liberális politikus, Franciaországot csak addig támogatta, amíg a francia biztonságpolitika nem fenyegetett kontinentális hegemoniával. Ő erősebbnek tartotta a kontinens ellenálló erejét Szovjet-Oroszországgal és az orosz forradalommal szemben, s óvott a Németország számára elfogadhatatlan békétől, amely a németeket bel- és külpolitikailag az orosz forradalom karjaiba taszíthatná. Mivel a konferencián egyedül neki sikerült vita nélkül elérnie hatalmpolitikai célját, a német gyarmati és tengeri hatalom felszámolását, már könnyedén emelhetett szót a kontinentális béke enyhítéséért és Németország európai középhatalmi pozíciójának megőrzéséért.

Az első világháború után megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer. A háború kimenetelét végül is nem valamely európai hatalom, hanem az Egyesült Államok döntötte el; Ausztria-Magyarország felbomlott; a győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához. Kialakult a megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. 1919–1920-ban a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg.

Elvileg a versailles-i rendszer fontos részét alkotta a wilsoni nemzeti önrendelkezési jog és a kollektív biztonság népszövetségi biztosítása. Mindez nem csak az új államok elismerésében, hanem egyes területek hovatartozásának – következtlenül alkalmazott – népszavazásos eldöntésében is megtestesült, elsősorban ott, ahol a nagyhatalmak ki akartak térni az egyoldalú döntés elől. Megszűntek ugyan a korábbi nagy, többnemzetiségű birodalmak, a nemzetiségi harcok tüzfészkei. Ez történt Magyarország, az új Törökország és Németország egyes területeivel is. Az új államok keletkezésének politikailag és jogilag bonyolult folyamata azonban nagyrészt a párizsi konferencián kívül játszódott le, ezért a határkijelölés az önrendelkezési elv megsértésével járt.

Az új államok a területükön élő népcsoportok egész történelmének terhét magukkal cipelték. Évszázadok alatt szervesen kialakult gazdasági kapcsolatrendszerek bomlottak föl, az újak kialakítása évtizedes feladatnak bizonyult. Számos, az új határokat érintő konfliktusgóc keletkezett Danzig (Gdansk) körül a lengyelek és a németek, Vilniusz (Wilna) kérdésében Lengyelország és Litvánia, illetve a tešini (Teschen, Cieszyn) terület ügyében Lengyelország és Csehszlovákia között.

Az amerikai elnök néhány esetben fellépett a nemzetiségi elv nyilvánvaló megsértésével szemben, többnyire kézzelfogható eredmény nélkül. Az egyensúlypolitika és a hatalmi gondolkodás vitás helyzetekben mindig erősebbnek bizonyult a nemzeti elv érvényesítésénél. Így történt Ausztria esetében, amelynek ideiglenes nemzetgyűlése 1918 novemberében még törvényben nyilvánította ki szándékát, hogy a német köztársaság része legyen. Ez azonban Németország megerősödését jelentette volna, ezért különösen a franciák élesen ellenezték.

Az eltérő szándékok miatt a Németország-politikában csak felemás döntés született. A franciák Németország gyengítését – amely biztonságpolitikájuk középpontjában állt – területcsökkentéssel, gazdasági-pénzügyi megterheléssel és a katonai erő megvonásával igyekeztek elérni. Felmerült ugyan az is, hogy a német Közép-Európa ne maradjon önálló hatalmi centrum az európai egyensúly rendszerében, de ezt az oroszországi helyzetre való tekintettel elvetették.

A Versailles-ban 1919. június 28-án aláírt békeszerződésben Németország elvesztette területének egy hetedét (70 ezer km²) és 6,5 millió lakosát (10%), de életképes állam maradt. Gazdasági ereje egyes ipari központok és nyersanyagforrások elvesztésével ugyan jelentősen csökkent, de korántsem roppant össze. A német háborús felelősség elismertetésével mindennemű, a németek okozta háborús kárt jóvátételi kötelezettségnek vetettek alá.

A békeszerződés 231. cikkelye kimondta, hogy Németország és szövetségesei felelősek minden veszteséget és kárért, amelyeket a szövetséges és társult hatalmak állampolgárai a Németország és szövetségesei agressziója révén rájuk kényszerített háborúban elszenvedtek. A jóvátételek pontos összegének meghatározását azonban elnapolták. Franciaország a háború utáni évek német gazdaságpolitikáját a jóvátételen kívül rajnai és Ruhr-vidéki politikájával is igyekezett befolyásolni. A jóvátétel azonban pénzügyileg bonyolult, indulatokkal terhelt problémagócot teremtett.

Előírták a Német Birodalom katonai erejének csökkentését is: csak 100 ezer fős hivatásos hadsereget tarthatott, nehézfegyverek, páncélosok, légierő és tengeralattjárók nélkül. A népszövetségi ellenőrzés azonban nem volt képes tartósan megakadályozni Németország újrafegyverkezését. Érzékelve az egyoldalú fegyverzetcsökkentés elégtelenségét, a francia politika szélsőséges eszközökhöz nyúlt, s támogatta a Rajna-vidéki szeparatista mozgalmat. Bibó István a versailles-i békeszerződés rendelkezéseit öt „sárkányfogvetésként” említette.

Az Európára vonatkozó politikai rendelkezések sorában a Német Birodalmat érintő területi elcsatolások feltételei nem voltak azonos súlyúak. A rajna-vidéki provincia masszív belga nyomás alá került. Németország elismerte Belgium teljes állami felségjogát az ún. semleges Moresnet egész vitás területe felett. Az élelmiszerjegyek megvonásával fenyegetett Eupen, Malmedy (989 km², 60 924 lakos, közülük 50 387 német) és Saint-Vith városok – ahol a lakosok népszavazással dönthettek e területek fennhatóságáról – 33 726:270 arányban a Belgiumhoz való tartozás mellett döntöttek, amelyről értesítették a Nemzetek Szövetségét.

Németország elismerte, hogy Luxemburg Nagyhercegség 1919. január 1-jével megszűnt a német Zollverein tagja lenni, lemondott a vasutak üzemben tartására vonatkozó minden jogáról, hozzájárult a Nagyhercegség semlegességének megszüntetéséhez, s a szövetségesekkel kötendő nemzetközi megállapodásokhoz.

Fájdalmasabban érintette őket a Rajna-vidékkel kapcsolatos demilitarizálási határozat: „Németországnak tilos akár a Rajna bal partján, akár annak jobb partján e folyótól keletre 50 km-es távolságban megvont vonaltól nyugatra erődítményeket fenntartani vagy létesíteni.” Fenti területeket, valamint a kölni, koblenzi, mainzi és kehli hídfőket a szövetséges csapatok 15 évre megszállták.

Ellenállást váltott ki, hogy Franciaország észak-franciaországi szénbányáinak elpusztítása fejében 15 évi hasznosításra megkapta a Saar-medence szénbányáinak „teljes és korlátlan tulajdonjogát” Franciaország tehermentes, kizárólagos kitermelési jogával. Németországtól való elszakítása azonban nem volt végleges, mert 15 év után a lakosság dönthetett további sorsáról, hogy melyik állam szuverenitása alá helyezi magát. 1935. január 13-án a lakosság 90,8%-a a Német Birodalomhoz való visszatérést választotta.

A nyugati határon Franciaország népszavazás nélkül visszakapta Elzász-Lotaringia birodalmi tartományt (14 522 km², 1 874 014 lakos, közülük 1 634 260 német) s Németországot kötelezték az e területekre vonatkozó levéltári és egyéb iratok átadására. Az 1870 után bevándorolt németeket elűzték, s a német nyelvet kisebbségi nyelvként a mai napig nem ismerik el. E terület elvesztése mégsem rázta meg különösebben a német közvéleményt, mert visszacsatolása már Wilson 14 pontjában is szerepelt. Belgium területi kártalanítása esetében is csak a végrehajtás sértő formája zavarta őket.

Azt is elfogadták, hogy Észak-Schleswig (3 983 km², 166 895 lakos, közülük 40 428 német) dánul beszélő lakossága a népszavazás után ismét Dániához került, jöllehet Dánia nem vett részt a háborúban. (A Dániához való területi csatolás érdekében Észak-Schleswiget két szavazási övezetre osztották. Az északiban a lakosság 74,2%-a a Dániához, míg a déliben a lakosság 80%-a a Németországhoz való csatlakozást választotta. A mindenkori kisebbségek jogairól azonban csak 1955-ben született döntés.)

A békeszerződés 80. cikke szerint „Németország elismeri és szigorúan tiszteletben fogja tartani Ausztria függetlenségét azon határok között, amelyeket ezen Állam, valamint a Szövetséges és Társult Főhatalmak közötti szerződésben meg fognak állapítani”.

Németország „elismeri a Cseh-Szlovák Állam teljes függetlenségét, amely Állam magában foglalja a ruténeknek a Kárpátoktól délre fekvő autonóm területét”, majd 1920-ban népszavazás nélkül és lakossága tiltakozása ellenére Csehszlovákiához csatolták a kőszénbányái miatt fontos, sziléziai tartomány részét képező Hultschiner Ländchent (286 km², 45 396 lakos, közülük 6 480 német) és az ún. leobschützi kerület felét. Előbbi területet két különböző közigazgatási területre osztották, s kettő kivételével valamennyi német iskolát bezártak.

A keleti és délkeleti részen a független lengyel állam helyreállítása és szabad tengeri kijárása érdekében Lengyelország népszavazás nélkül megkapta Posen provinciát, Kelet-Felső-Sziléziát és Nyugat-Poroszország provincia nagyobbik részét (46 136 km², 3 927 000 lakossal, közülük 1 500 000 német), amelyet folyosóval (az ún. korridor) választották el Kelet-Poroszországtól. Felső-Sziléziában a lakosság kb. 61%-a a Németországnál maradás mellett döntött. A Németország számára kedvező szavazati eredményt Wojciech Korfanty lengyel szavazási biztos megkísérelte megtorpedózni. Honfitársait nyílt harcra szólította fel a lengyel Felső-Szilézia érdekében (Korfanty-felkelés). Szabadcsapatai a Höfer német tábornok vezette önvédelmi egységek elkeseredett ellenállá-

sába ütköztek. A brit csapatok 1921. júniusi bevonulása után a győztes német egységek és a vesztes lengyelek kiindulási pozícióikba húzódtak vissza. A Nemzetek Szövetségének 1921. október 12-i genfi döntése értelmében azonban a népszavazás eredményétől függetlenül Felső-Szilézia nagy részét elszakították Németországtól. Német többségű városok (Kattowitz: 57%, Königsberg: 75%), valamint a Német Birodalom kőszéntermelésének 75%-a, ólom- és cinktermelésének 80%-a, s 1,4 millió német került lengyel fennhatóság alá.

A szinte kizárólag németek által lakott, a nyugat-poroszországi provincia részét alkotó Danzig városát (1 920 km², 330 322 lakos, ebből 315 021 német) 1920. január 10-én népszavazás nélkül, a lakosság kívánsága ellenére a Népszövetség védelme alatt álló „szabad várossá” nyilvánították, s besorolták a lengyel vámterületbe. A szerződés hatálybalépését követő egy éven belül nézeteltérés esetén kilátásba helyezte, hogy „teljes és kielégítő könnyítések biztosítanak a Kelet-Poroszország és Németország másik része között lengyel területen keresztül vasúti, távíró- és távbeszélő-összeköttetés tekintetében, másfelől Lengyelország részére ugyanezeket a könnyítéseket biztosítsák a Danzig szabad várossal a Visztula jobb partján fekvő német területeken keresztül esetleges összeköttetés tekintetében.” Lengyelország a következő években megkísérelte, hogy teljes ellenőrzése alá vonja a várost. 1921-ben a Nemzetek Szövetsége engedélyezte számára egy támaszpont felépítését a stratégiaiul fontos danzigi Westernplattén. A kivéreztetett városnak kellett fizetnie a lengyel lőszerraktár építési költségeinek felét, 3 millió guldent. 1925-ben Lengyelország a város belvárosában lengyel postai levélszekrényeket helyezett el, azzal az indoklással, hogy a belváros a kikötői területhez tartozik, ahol Lengyelország az illetékes. (1939. szeptember 1-jén a lengyelek által megszállt Westernplatte lövetésével kezdődött el a Lengyelország elleni háború.)

A túlnyomórészt német lakosú Memel-vidéket (2 708 km², 140 746 lakos, közülük 71 156 német) 1920-ban hivatalosan, francia közigazgatással a Nemzetek Szövetsége felügyelete alá rendelték. 1923. február 16-án Litvánia erőszakos annexióval autonóm tartományként bekebelezte.

Németország elveszítette összes gyarmatát, amelyek nagyrészt népszövetségi mandátumok lettek. Kamerun és Togo mandátumát Anglia és Franciaország osztotta fel egymás között, Német Délnyugat-Afrika a Dél-afrikai Unió mandátuma lett. Német Kelet-Afrika mandátumát Nagy-Britannia, kisebb részben Belgium és Portugália, Új-Guinea és Nauru mandátumát Ausztrália, Nyugat-Samoáét Új-Zéland, a csendes-óceáni szigeteket és a kínai koncessziós területeket Japán szerezte meg.

A katonai rendelkezések szerint Németország legfeljebb 100 ezer főből álló zsoldos haderőt, 4000 fős tisztikart és 15 ezer fős hadiflottát tarthatott fenn. Megtiltották nehézfegyverek, harci repülőgépek, tengeralattjárók és nagyobb hadihajók gyártását, s néhány kivétellel elrendelték utóbbiak kiszolgáltatását.

A 231. cikk értelmében a szövetséges és társult kormányok felelősek a veszteségeért és károkért. A Jótéteti Bizottságnak 1921. május 1-jéig kellett előterjeszteni a fizetési tervezetet a harminc évig tartó törlesztésről. A jótéteti igények végleges nagyságának megállapításáig azonban 1919 és 1920 folyamán, valamint 1921 első négy hónapjában a követelésekbe beszámítandó 20 milliárd aranymárka ellenérték fizetésére kötelezték. Kereskedelmi hajók kiszolgáltatására és szénszállításokra is kötelezték. (Az 1921. évi jótéteti konferencia végül 132 milliárd aranymárkában állapította meg a német jótétel nagyságát, amelyből Németország 1931-ig 23 milliárd aranymárkát fizetett ki.)

Az 1918–1919-es évek európai kihatású sorsfordulót, rendszer- és értékváltozást jelentettek Németország történetében. Az első világháború győztes szövetségeseinek nyomására előbb rendszertranszformáció kezdődött, majd békeszerződési tárgyalások és nemzetgyűlési választások zajlottak, illetve Weimarban a nemzetgyűlés alkotmányozott. Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) két szárnya (a többségi és független) megkísérelte, hogy a világháború kezdetének császári dokumentumait nyilvánosságra hozva elébe menjen a háborús felelősség megállapításának, s elhatárolódjon a császári kormány felelősségétől. De végül is Philipp Scheidemann kancellár nyomására nem történt határozott erkölcsi szakítás a császársággal, jóllehet esély volt rá.

A weimari alkotmány és a versailles-i békeszerződés alapvetően befolyásolta a weimari köztársaság sorsát: előbbi alkotmányos kibúvóival hozzájárult a rendszer felőrléséhez, utóbbival pedig már aláírása pillanatában megszületett a revízió vágya. „Ez nem békeszerződés, hanem húsz évre szóló fegyverszünet” – vélekedett róla maga Ferdinand Foch marsall, a fegyverszüneti megállapodás francia aláírója. A frissen megrajzolt Danzig szabad város térképére bökve pedig hozzáfűzte: „Itt kezdődik a következő háború!”

A St. Germain-en-Laye-ben 1919. szeptember 10-én a Ausztriával aláírt békeszerződésben a többnemzetiségű állam elveszítette Dél-Tirolt, Triesztet, Isztriát és Dalmáciát. El kellett ismernie Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, valamint a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság állami önállóságát. A szerződés kimondta Ausztria függetlenségét és megtiltotta csatlakozását a Német Birodalomhoz. A nemzetiségi elvet Ausztria határainak rögzítésekor is nyilvánvalóan megsértették, amikor a Brenner zárt német lakosságát megkérdezése nélkül Olaszországhoz csatolták. A 84 000 km²-en, kb. 6,5 millió lakossal létrehozott állam gazdasága képtelen volt biztosítani lakossága minimális létfeltételeit.

1919. november 27-én Bulgáriának a Neuilly-i békében le kellett mondania „nagybolgár” terveiről. Makedónia Szerbiához és Görögországhoz, Dél-Dobrudza pedig Romániához került. Így elveszítette kijáratát az Égei-tengerhez.

Az 1920. június 4-én a Trianon kastélyban aláírt békeszerződésben Magyarország elveszítette valamennyi nem magyarlakta részét, valamint jelentős magyar területeit is. Szlovákia Csehszlovákiához, Horvátország és Szlovénia a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, Erdély pedig Romániához került. Területe és lakossága kétharmadának elcsatolásával elveszítette kárpát-medencei vezető pozícióját, s a megcsónkított nemzetállam szerepébe kényszerült.

Törökország sorsát az 1920. augusztus 10-i sèvres-i szerződés döntötte el. Ebben elveszítette valamennyi Kis-Ázsián kívüli területét. A Dardanellák európai részén csak Isztambul környékét tarthatta meg. A tengerszorosokat és Konstantinápolyt nemzetközi igazgatás és ellenőrzés alá helyezték. Megerősítették Örményország 1918-ban bejelentett függetlenségét, kiegészítve a török résszel. Az Oszmán Birodalommal 1919. májusától hadban álló Görögország népszövetségi mandátumként megszerezte az anatóliai Izmir kikötővárost és környékét. Mindez nem állt összhangban a békekonferencia meghirdetett elveivel. Miközben Ausztria-Magyarország nemzetiségei nemzetállamban egyesültek anyanemzetükkel vagy új államot alapíthattak, a Közel-Kelet arab nacionalizmusainak ezt nem tették lehetővé. Az Oszmán Birodalom területén népszövetségi – Szíriában francia, Palesztinában és Irakban angol – mandátumok formájában átmenetileg még egyszer fellobbant az európai imperializmus, ami hosszú időre tápot adott a nagyhatalmak vitáinak és az erősödő arab nacionalizmusnak.

A Musztafa Kemal pasa vezette török nemzeti forradalom azonban keresztülhúzta a döntések jelentős részét. Az 1923. július 24-i lausanne-i békében – a görög csapatok kiűzése után – elérte a sèvres-i békeszerződés felülvizsgálatát s a kisázsiai Törökország függetlenségének helyreállítását, a tengerszorosokat is beleértve. A török nemzetállam lerázott magáról minden régi iszlám-oszmán intézményt, s a fokozatos európaizálódás útjára lépett. Az anatóliai görögöket erőszakkal kitelepítették; cserébe több százezer görögországi törököt fogadtak be.

Törökország – a Szovjet-Oroszországgal folytatott kezdeti intenzív együttműködés után – utóbb beilleszkedett a nemzetállamok Finnországtól Görögorszáig terjedő gyűrűjébe, amely „cordon sanitaire”-ként új funkciót kapott Szovjet-Oroszország elszigetelésében. Ezzel kívánták gátolni nemcsak Közép-Európa forradalmi megfertőződését, hanem Németország és Szovjet-Oroszország szorosabb kapcsolatát is.

Az új nemzetállami rendszer és az egyes nemzetállamok további gyengeségei gyorsan megmutatkoztak. Már Párizsban több esetben nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti elv és nyelv alapján lehetetlen pontos határt húzni. A Nyugat-Európához hasonló nemzeti homogenitás és egységes terület Kelet-Európában nagyon ritka. A nemzetiségi-nyelvi csoportok erős keveredése miatt szinte mindenütt felbukkant az új, vagy a megszűnő államok nemzeti kisebbségeinek problémája. A kisebbségek védelme ugyan korán megjelent a Népszövetség általános elvei között, de általában nem sikerült megvalósítani. Az 1919-ben Lengyelországgal, Jugoszláviával, Csehszlovákiával, Romániával és Görögországgal kötött kisebbségvédelmi szerződéseket elvileg az új államok teljes nemzetközi jogi elismerésének feltételeként szabták. A későbbiekben azonban az érintett országok ellenállása miatt – minthogy ezt szuverenitásuk korlátozásának tekintették – ezek elveit jórészt nem sikerült gyakorlattá tenni. A szerződéseket a Népszövetség garantálta; általuk a kisebbségek korlátozott petíciós és panasztételi jogot kaptak, ezek érvényesítése azonban bonyolult és hosszadalmas eljárást igényelt, emiatt hatékonyságuk alacsony maradt.

Wilson szoros egységben kezelte a nemzeti elvet és a kollektív békerendszer népszövetségi intézményesítését. Párizsban egész energiáját erre koncentrált. Eközben több kompromisszumba is belement, abban a reményben, hogy ezek a népszövetségi rendszer keretében nem hatnak károsan. Az angolszász elképzelés kollektív biztonsági garanciákat kívánt nyújtani, amelyben a résztvevő államokat viták esetén nemzetközi döntőbírói eljárásra köteleznék. A franciák népszövetségi haderő felállítására törekedtek. Wilson számára abszolút előnyt élvezett a béke megőrzése az új világrendben. Elképzelését Párizsban nagyjából érvényesíteni tudta, de saját hazájában a siker elmaradt. 1919 novemberében a szenátus megtagadta a versailles-i szerződés és a részévé tett népszövetségi szerződés jóváhagyását. Az 1920. novemberi elnökválasztáson Wilson már nem indult, s pártja, a demokrata párt is elvesztette a kormányhatalmat.

A legyőzöttek az eléjük terjesztett súlyos feltételeket diktátumként kezelték, s csak ultimatív nyomásra fogadták el. A revízió vágya főleg Németországban és Magyarországon bizonyult erősnek, ugyan eltérő célokkal és sorrendben. Míg Magyarországon az igazságtalan területelcsatolások és a több millió magyar nemzetiségű lakos külföldre kerülése elleni tiltakozás állt előtérben, Németországban a revíziós sorrend a jóvátételek (132 milliárd aranymárka) megszüntetésére, a fegyverkezési egyenjogúság visszaszerzésére, s a területi elcsatolások visszaállítására irányult. De Nagy-Britannia kivételével a győztes európai hatalmak sem érték el teljesen hadicéljaikat. Legnagyobb volt a csalódottság Olaszországban, de a szerződések Franciaország nagyhatalmi beállítottságú polgári-katonai köreinek várakozását sem elégítették ki. Az újjászületett Lengyelországban is vitatták az új keleti és nyugati határokat.

1919. január 21-én Vittorio Orlando olasz miniszterelnök a versailles-i konferencia keretében a miniszterelnökök találkozóját kérte, amelyen a „bolsevik járvány” továbbterjedésének megállítására úgynevezett egészségügyi övezet (cordon sanitaire) felállítását sürgette, amellyel az így elszigetelt bolsevizmus legyőzhető. A későbbiekben ötletét felkarolta Georges Clemenceau, Franciaország miniszterelnöke, aki a „pax gallica” értelmében a francia mértéktelenség megtestesítője volt. Már 1919 márciusában szorgalmazta Szovjet-Oroszország új határainak megállapítását, hogy defenzív szovjetellenes szövetséget alakíthassanak Európában a bolsevizmus és a forradalom továbbterjedése ellen. A cordon sanitaire fő feladata „Szovjet-Oroszország teljes politikai és gazdasági elszigetelése, s egyúttal Németország és Szovjet-Oroszország közötti együttműködés megelőzése.”

A történészek nem jutottak közös nevezőre abban, mely országok alkothatják a cordon sanitaire-t. Több forrás említi Finnországot, Észtországot, Lettországot, Litvániát, Lengyelországot, Csehszlovákiát. Néhány kutató úgy véli, hogy Magyarország, Finnország és a Baltikum országai nem szerepeltek a cordon rendszerében, vagyis a fő ütközőállam Lengyelország és Csehszlovákia volt. Úgy tűnik azonban, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztása nagyrészt a cordon sanitaire céljait szolgálta.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbontásához további nyomós érvként szolgáltak a központi hatalmak 1918. évi katonai és politikai sikerei. E vonatkozásban elsőként az 1918. március 3-án aláírt breszt-litovszki békeszerződés említendő, amelynek területi határozatai szerint Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kurlandot, Livóniát, Fehér-Oroszország és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. Ezek voltak az ország legiparosodottabb részei. Az eredményt – II. Vilmos dicséretét zengve – a világtörténelem „legnagyobb sikerének” tekintették, amelynek jelentőségét majd igazán az unokák értékelik.

Másodikként a német és az Osztrák-Magyar Monarchia szoros szövetségi szerződésének tervei váltottak ki francia aggodalmat, amelyek 1918 kora tavaszára kezdtek körvonalazódni. 1918. május 12-én IV. Károly meglátogatta a spa-i főhadiszálláson tartózkodó II. Vilmos császárt, ahol a nyugati hadjárat német sikerei nyomán emelkedett hangulat uralkodott. Jóllehet a szigorúan titkos szövetségi szerződés tervezete már készen állt, a lengyel kérdés eltérő megítélése miatt aláírására mégsem került sor. II. Vilmos és Károly, valamint Hertling kancellár és Burián külügyminiszter mindössze egy megállapodást írt alá arról, hogy felgyorsítják kormányaik ilyen értelmű munkáját, hogy megvalósuljon a hosszú távú, szoros, a két császárság védelmét és biztonságát szolgáló, 20 évre kötött politikai szövetség, fegyverszövetség, valamint a vám- és gazdasági szövetség, amelynek végcélja a szerződő felek közötti teljesen vámmentes forgalom. A fentiek megvalósulásának feltételül azonban a lengyel kérdésben történő megállapodást szabták.

Végül 1918. július elején, négy éves előkészület után Salzburgban megkezdődött Németország és Ausztria-Magyarország vám- és gazdasági konferenciája. A német bizottságot von Koerner titkos tanácsos, az osztrák-magyart pedig Gratz Gusztáv vezette. Az első megbeszélések jegyzőkönyve szerint a vámuniót nem fokozatosan, hanem a háború végén egycsapásra tervezték létrehozni. Német részről a forgalom teljes szabadságát kívánták, amelyet a Monarchia csak egyes árukra nézve fogadott el. Viták folytak a vámtételek körül is. A bizottságok roppant fáradságos aprómunkával előbb a közös vámtarifa-tervezetet egyeztették; az első olvasattal októberre végeztek. Német javaslatra a közbülső vámokat majdnem mindenütt megszüntették és megállapodtak a külső vámtételekben is. Ahol fennmaradtak a közbülső vámok, általában a korábbinál jelentősen alacsonyabb tételeket állapítottak meg.

IV. Károly 1918. október 2-án II. Vilmoshoz küldött levelében a lengyeleket az egyre súlyosbodó körülmények ellenére is a központi hatalmak „előőrseinek” szánta. Az antant-hatalmak győzelmével azonban a lengyel területek mindinkább a „cordon sanitaire” láncszemét jelentették a forradalmi Oroszország és Németország kapcsolatának elszigetelésében. Az elhúzódó salzburgi tárgyalások 1918. október 11-én a katonai helyzet összeomlása miatt végérvényes megállapodások nélkül befejeződtek.

A Német Birodalom 1918. évi külpolitikai sikereihez tartozott a Finnországgal kötött békeszerződés (1918. március 7.) is, amellyel megkezdődött az ország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal. A német-finn kereskedelmi szerződés előírta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhettek Finnországba, miközben Németország vámokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett.

A titkos katonai pótegyezményben pedig Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneóban. A szerződésileg kiépített északi sarkpillért Ukrajnához hasonlóan katonai segítségnyújtással kellett biztosítani, nemcsak a régi finn nagyhercegség határai közepette, hanem Orosz-Karéliával együtt Nagy-Finnország keretei között, teljesen visszaszorítva Oroszországot az Északi-tengertől. A fiatal finn állam 1917-ben hatalomra jutott személyiségei egyfajta „közbülső államnak,” a monarchista Közép-Európa északi-tengeri sarkkövének képzelték országukat. A Finnország által választott „birodalmi kormányzó” forma a Németországhoz való közeledést jelezte. 1918. október 9-én a hesseni Károly Frigyes herceget választották királynak, aki azonban a háború kimenetele miatt rövidesen lemondásra kényszerült. Németország 1918 közepére elérte finnországi politikája célját: az országot leválasztotta Szovjet-Oroszországról, meggyengítette és területileg visszaszorította azt.

Mivel Romániát földrajzi helyzete miatt nem lehetett bevonni a közvetlen német érdekszférába – Ukrajnához, majd rövidesen az orosz délkeleti államokhoz hasonlóan –, ennek helyébe a vazallusi kapcsolat modern formája lépett. Mindez eltért a hagyományos annexiós, sőt a „főkormányzósági” modelltől, s politikai újdonságként teljesen a gazdasági kötelékekre koncentrált. „Romániát, a központi hatalmak gyarmatát

nem megnyomorítani,” hanem tartósan „teljesítő képessé” igyekeztek alakítani. Német tőketúlsúllyal „Közép-európai kőolajtársaság” alapítását, bányafelségjogot, korlátlan ki-sajátítási jogot, kereskedelmi monopóliumot terveztek. Constanza feketetengeri német támaszponttá akarták alakítani, amelyet a Duna-torkolat lerövidítése érdekében csatorna kötné össze Cernavodával, s átvenni szándékoztak a román vasutakat is. A kőolajtársaságban a román állam csak 20%-al részesedne, miközben a fennmaradó 80%-nyi (70:30 arányban) nyersanyagot Németországba és Ausztria-Magyarországra exportálná. E kereskedelmi monopólium, amely egyidejűleg uralná a román tőkepiacot, ellenőrizte a román gazdaságot és kevésbé feltűnő formában biztosította Németország oroszlánrészét a román kőolajtermelésben. Románia pedig megőrizte a szuverenitás látszatát. A túlságosan nagy német befolyás (az állami kőolajterületek elszakítása, a vasutakra, valamint a gabonafeleslegekre kiterjesztett német igény) miatt Károly császár 1918. február közepén II. Vilmoshoz írt saját kezűleg írt levélben fogalmazta aggályait.

Az 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződés intézkedett a román haderők leszereléséről. Románia területi engedményei sorában végül egész Dobruzsza Bulgáriához került, amely területi gyarapodásáért katonai konvenció aláírásával fizetett. Utóbbi lemondott újonnan szerzett területei gazdasági előnyeiről és Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb-macedón bányavidéken. Románia Cernavoda-Constanza keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2–10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt, megtarthatta viszont a Szovjet-Oroszországtól 1918. januárjában megszerzett Besszarábiát. A szerződő felek kölcsönösen lemondtak háborús költségeik megtérítéséről, s rendelkeztek a megszállt román területek később megállapítandó időpontban való kiürítéséről. Szabályozták a dunai hajózást, biztosították a vallásegyenlőséget. Románia kőolaj-szállítási, gazdasági, hajózási, pénzügyi és jogi kötelezettségeit öt mellékletben rögzítették.

A Német Birodalom által diktált fenti szerződések és a katonai megszállás 1918 nyarán egyfajta német „keleti impériumot” körvonalazott, mintegy beteljesítve a német „Közép-Európa” tervek Friedrich Naumann 1915 végén megjelent könyvében is megerősített víziókat. Az elképzelés népszerűsítését Franciaország természetesen erős fenntartásokkal fogadta.

Harmadik körülményként IV. Károly béke- és különbéke-törekvéseinek meg-hiúsulása említendő. Mint ismeretes, megbízására Burián István osztrák-magyar közös külügyminiszter 1916 októberében a német főhadiszálláson is előterjesztette javaslatát, hogy a semleges államokon keresztül forduljanak békeajánlattal az antanthatalmakhoz. A decemberi közös jegyzék azonban a továbbra is a győzelemben bízó németek álláspontját tükrözte, a s elutasítás esetén minden további vérontásért az antantot okolta. Károly közvetlen tárgyalások, puhatolózások és a semleges külföldön keresztül létrehozott kapcsolatok révén próbálta egyértelművé tenni a Monarchia békés szándékait. Több sikertelen, túlzottan óvatos vagy ügyetlen kapcsolatfelvételi kísérlet után 1917. februárban Károly két sógora, Bourbon-pármai Sixtus és Xavér a francia kormánykörök tudtával Svájcban kétszer találkozott gróf Erdődy Tamás osztrák császári megbízottal. Károly titokban azt is közölni akarta Franciaországgal, hogy a nyugati rendezés kapcsán Bécs saját, a németekkel ellentétes állásponttal rendelkezik és különbékére is hajlandó. Ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek azonos autonómiát biztosítana.

1917. március végén Károly Raymond Poincaré francia köztársasági elnöknek szóló négyoldalas, saját kezűleg írt levelet adott át a két hercegnek a laxenburgi kastélyban. Ebben a tárgyalási készségét kifejező Monarchia támogatta az Elzász-Lotharingiára vo-

natkozó francia követeléseket és Belgium szuverenitásának visszaállítását, s Károly ismételten ígéretet tett arra, hogy a dunai népek szövetségén belül mindegyik nemzetiségnek egyenlő autonómiát biztosítana. Az év során több kapcsolatfelvétel és tárgyalás is folyt az antant országokkal. 1918. áprilisában azonban Ottokar Czernin diplomáciai ügyetlensége és a franciák indiszkréciója folytán nyilvánosságra kerültek a tárgyalások, amely végleg megghiúsította a monarchia különbéke reményeit. Így 1918 nyarán Párizsban már eldöntött tény volt a központi hatalmak leggyengébb láncszeme, a nemzetiségi problémákkal is terhelt Osztrák-Magyar Monarchia felbontása.

(Elhangzott 2010. november 9-én a Magyar Tudomány Napja alkalmából az egri Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának házi konferenciáján.)